

Вплив радянсько-польських відносин у 20-х роках ХХ ст. на становище поляків на Поділлі

Характер радянсько-польських відносин у зазначений визначала пам'ять про невдачу для більшовиків польсько-радянську війну 1920р. та умови Ризького миру 1921 р. за якими вони «втратили» Західні українські землі. Відтак будь-які стосунки з «панською Польщею» розглядалися радянською владою як вимушені та тимчасові до початку «світової революції». Вороже сприйняття сусідньої держави переносилося на етнічних поляків, які проживали в Україні та Білорусії. Це робило їх в очах радянських спецслужб прямими або потенційними агентами ворожих розвідок. Разом з тим в них бачили чинник революційного впливу на Польщу.

Вповні такий дуалізм проявився в політиці радянської влади щодо поляків, які мешкали в прикордонній Подільській губернії. Тут вони були другою за чисельністю етнічною меншиною (понад 70 тисяч) та становили 23 % від усіх поляків, які проживали в Україні [1].

Окремі аспекти більшовицької політики щодо польської меншини досліджують Л. Місінкевич [2], В. Нестеренко [3], А. Суrowий [4], Н. Тітова [5] та інші. Проте ще відсутні комплексні роботи з даної проблеми.

З огляду на важливість теми та її недостатнє вивчення зупинимося на найбільш рельєфних сторінках даної проблеми. В 1921-1922 рр. Поділля було ареною масового антирадянського повстанського руху. Не бажаючи визнавати, що його причиною була політика більшовиків, Подільське губвідділення державного політичного управління (ДПУ) наголошувало на його закордонному характері. Особливо наголошувалося, що для ведення шпигунської та підривної діяльності польські розвідоргани активно використовують антирадянські елементи, які проживали по всій території губернії, зокрема в прикордонній смузі, насамперед етнічних поляків, які мали «яскраво виражену специфічно-шовіністичну барву. Як доказ підривної діяльності наводилася справа шпигунської організації «Городок» у Проскурівській окрузі, за якою в 1923р. було арештовано 106 осіб, з яких постановою надзвичайної сесії губсуду 25 осіб засудили до розстрілу, 56 - до позбавлення волі на різні терміни, а решту 25 відпустили ще до передачі справи до губсуду. Як ще одне підтвердження тези про закордонне джерело повстанського руху Подільський губком наводив перехід 1 липня 1923 р. кордону біля с. Сидорове загоном Гальчевського чисельністю 20 осіб. Чекісти вважали, що це стало можливим лише за підтримки Польського генштабу і контррозвідки задля підняття повстання [7]. І навіть в жовтні 1928р. секретний відділ об'єднаного державного політичного управління СРСР у доповіді для вищого партійно-радянського керівництва «Антирадянський рух на селі» наголошував, що «петлюрівщина» діє за підтримки польського уряду [8].

Зазначимо, що недовіра до поляків позначилася навіть на їхній кількості серед членів Подільської губернської організації компартії. Так, станом на 1 січня 1923р. їхня частка серед членів і кандидатів у члени КП(б)У була 3,9%, тоді як серед подолян - 4,8%. Для порівняння - частка євреїв-партійців становила 16,8%, а євреїв серед подолян лише 9,9%. Ще більша невідповідність була в представництві росіян – становлячи лише 3,6% населення в губорганізації їх 256 було 39,6%. Характерно, що ще більше ніж поляки при прийомі в компартію дискримінувалися українці. Складаючи 84% населення краю серед партійців їх було лише 40,2% [9]. Ще одним прикладом дискримінації поляків було поступове зменшення шкіл з польською мовою навчання. Якщо в 1923–1924 навчальному році на Поділлі таких шкіл було 5,3%, то через два роки зменшилася до 3,5 % [10]. Зменшення відсотка польських шкіл зумовлювалося запеклою боротьбою в 1924–1926 рр. довкола проблеми українців-католиків. Частина з них, хоч сама погано знала польську мову, за рекомендацією ксьондзів наполягала на своєму праві навчати дітей у польських школах. Натомість частина радикально налаштованих партійних і радянських керівників заперечувала право вибору й наполягала на їхньому навчанні в українських школах і закритті польських [11].

Зауважимо, що поряд з дискримінацією більшовики прагнули залучити поляків, як і інші етнічні меншини, на бік радянської влади. Вони вимагали від органів влади на Поділлі враховувати багатоетнічний склад мешканців краю при формуванні структури органів

УКРАЇНА - ПОЛЬЩА

влади та в їхній практичній діяльності. Саме тому рішенням президії ВУЦВК в травні 1921 р. при відділах управління губвиконкомів були створені підвідділи по роботі з національними меншинами – як місцеві органи відділу національних меншин при НКВС. Попри всю важливість цього органу, положення про відділ було затверджене лише 25 жовтня 1922 р. Воно передбачало створення в Подільській губернії єврейського та польського підвідділів [12]. В листопаді ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про штати національних меншостей», якою затвердило штатний розпис національних секцій при губкомах і окркомках. На Поділлі передбачалося створити польську та єврейську секції [13]. Перша інформація про їхню діяльність з'явилася в доповіді Подільського губкому про роботу за грудень 1921 р. Він повідомляв ЦК КП(б)У, що польський відділ, через хворобу керівника, працював мляво. Він готував відкриття клубу, яке відбулося в січні 1922 р., коли активізувалася його робота. Зазначимо, що через невизначеність того, який орган на місцях має відповідати за роботу серед національних меншин, на Поділлі одночасно існували як відділення нацменшин, так і автономні єврейські та польські відділи та секції при повітвиконкомках і відділах освіти [14]. До 15 березня 1922 р. єврейські та польські секції повіткомів КП(б)У вже діяли у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Жмеринці, Проскуріві та Могилів-Подільському [15].

Запровадження в 1923 р. політики українізації потребувало підняття роботи з національними меншинами на якісно вищий рівень. Як зазначали О. Рубльов і Л. Якубова, політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1924 р. визначило, що найкращим варіантом було утворити при ВУЦВК центральну комісію у справах національних меншин, яка мала замінити відділ нацмену НКВС. Вже 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про її створення [16]. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити губернські комісії в справах національностей та затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу від євреїв та поляків по 2 члени [17].

На практиці дане рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення. Зокрема, мала президія Подільського губвиконкому ще 16 вересня 1924 р. створила губкомісію в справах нацменшин. Її головою призначили члена президії ГВК Чакова, членів комісії затвердили від єврейської, польської та молдавської національних меншин. Одночасно рекомендували окрвиконкомкам створити округові комісії під головуванням члена президії ОВК та двох представників від більшості національних меншин. В районах керівництво роботою відповідної комісії покладалося на члена райвиконкому, відповідального за культурно-освітню роботу. Крім того, щойно створеній губкомісії доручили терміново розробити план своєї роботи. Звернімо увагу, що для здешевлення накладних витрат технічне обслуговування комісії нацмену поклали на апарати ГВК, ОВК і РВК [18]. На одному з перших своїх засідань 29 грудня 1924 р. комісія запропонувала окржкомкам тих місцевостей, де нацменшини складали значну кількість мешканців, виділити члена президії з нацменшин, який обслуговував би їх рідною мовою [19]. Це зумовлювалося потребою переконати нацменшини, що радянська влада чуйно ставиться до потреб усіх громадян. Разом з тим практична робота швидко показала необхідність урахування специфіки роботи в містечках, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні євреї та поляки. Це було тим паче необхідно, оскільки, як слушно зауважила Л. Гуцало, при проведенні районування 1923 р. інтереси нацменшин проігнорували²⁰. виправити допущену помилку покликана була постанова РНК УСРР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 р., якою знижувалися норми для виділення національних рад з 1000 до 500, а для районів – з 25000 до 10000 осіб. Остаточні вони були затверджені постановою ІV сесії ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р. [21]. Зниження норми для низового районування «можна трактувати з одного боку як пільгу для нацменшин, а з іншого – як засіб більш швидкого «приборкування» етнічних груп [22].

Зазначимо, що Подільська губкомісія нацмену оперативно розробила власний план районування етнічних меншин, затвердила його на засіданні 23 грудня 1924 р. і передала до ВУЦВК. План передбачав створення польських сільрад у Кам'янецькій окрузі: в Дем'янівці та Мушкотинці Дунаєвського р-ну, Старій Губі Смотрицького р-ну; Рачинцях Миньковецького р-ну; Зіньківцях Довжинецького району. 23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сільрад, але процес їхнього створення продовжувався аж до кінця непу. Зокрема, в 1926-1927 рр. кількість польських сільрад, за підрахунками

ІСТОРИЧНЕ СУСІДСТВО

Т. Єременко, досягла 3224, а за уточненими даними Л. Місінкевича – 34, з яких 20 – у Проскурівській окрузі [25].

Суттєвою перешкодою на шляху радянізації польської меншини, на думку більшовиків, було те, що поляки традиційно відзначалися відданістю костелу, шанували священників і прислухалися до їхньої думки. Щоб залякати їх було проведено примусове вилучення церковних цінностей. Наприклад, у Кам'янці-Подільському 19 квітня 1922 р. при їхньому вилученні з кафедрального римо-католицького собору червоні кіннотники розігнали натовп, що зібрався на захист святині. А тим часом у храмі влаштували «ретельний обшук із зриванням підлоги, поваленням стін і печей, в результаті чого було забрано навіть рушники, килимки і фіранки»²⁶. Було «арештовано 7 призвідників», звинувачених у «побитті членів комісії камінням при вилученні цінностей»²⁷. Крім того, в квітні-травні 1922 р. були заарештовані священник Ф. Борщевський у с. Янівка Новоушицького повіту, ксьондзи В. Двожецький, А. Недзельський, Р. Шишка, В. Шиманський у Кам'янці-Подільському, Ф. Любчинський у Гайсині, Я. Левинський у Вінниці, Я. Ладиго в Сатанові. Щоб остаточно залякати не лише духовенство, а й вірян, восени 1922 р. більшість заарештованих засудили до розстрілу. Вирішивши, що мети досягнуто, на прохання польських дипломатів і вірних костелу розстріл замінили ув'язненням, а засуджених невдовзі амністували [28].

Не маючи змоги відкрито виступити проти антирелігійної політики радянської влади, в червні 1924 р. католики розгорнули масове паломництво. Зокрема, в м. Городок Проскурівської округи на свято Св. Антонія 13 червня прибуло кілька тисяч людей і багато ксьондзів з різних місць. Ще масовішим було паломництво 27-29 липня в м. Браїлів. Туди з Бердичева прийшла 10-тисячна процесія, майже половину з якої складала молодь. Загалом біля костела зібралося понад 25000 осіб, 22 ксьондзи та єпископ. Паломники були з Поділля, Волині, Київщини та з Підволочиська (тоді був у складі Польщі). Як доповідали агенти ДПУ, ксьондзи в проповідях агітували проти радвлади та комуністів, а також звертали увагу на щасливе життя в «обетованній землі» – Польщі». На думку ЦК КП(б)У, «робота ця проводиться за певними директивами з-за кордону [29].

Тому в березні 1923 р. повітками КП(б)У розгорнули підготовчу роботу з проведення антирелігійної кампанії серед польського населення. Мобілізованим полякам-комуністам прочитали інструктивні доповіді³⁰. В перший день Пасхи агітатори проводили антирелігійні бесіди по селах, як-от у с. Черче на Кам'янецьчині. В звітах агітатори вказували на те, що селяни задали багато питань і по закінченню зборів були налаштовані антирелігійно [31]. Кидається у вічі надмірний оптимізм автора документа. Він сприйняв святковий настрій селян і їхнє привітне ставлення до гостей як прояв результативності своєї роботи. Однак про справжні настрої селян-католиків свідчить звіт комісії НКВС і ЦК національних меншин, яка восени 1925 р. працювала на Поділлі і доповіла про підсумки роботи на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1926 р. У звіті наголошувалося, що стан польроботи характеризується збереженням величезного впливу ксьондзів, діяльність яких носить явно виражений політичний характер, збереженням значною мірою національно-релігійної єдності польського села та прихованою тягою частини польнаселення до Польщі [32].

Добре розуміючи роль ксьондзів, радянська влада постійно намагалася їх дискредитувати різноманітними звинуваченнями, а саме: незаконне зберігання зброї, контрабанда, шпигунство, опір владі при виселенні з будинку тощо. За ці «злочини» їх заарештовували, тримали деякий час у в'язниці та згодом відпускали, щоб через певний час усе повторити. Мета таких дій – змусити зректися віри та скласти сан священника або хоч схилити до співпраці з ДПУ³³. Окремі отці під тиском давали згоду на співпрацю, але сану не зрікалися. Нікого не ввів у оману вміщений 22 березня 1925 р. в газеті «Червоний кордон» відкритий лист ксьондза Казимира Нановського до папського нунція у Варшаві із вихваланням політики радянської влади, засудженням поведінки ксьондзів і пропозицією створити самостійний католицький єпископат в Україні [34].

Тому ДПУ продовжувало наполегливо шукати відступників. І знайшло. 3 січня 1927 р. зрікся сану вікарний ксьондз Проскурівського костелу Євген Перкович. Зрадника активно використовували для проведення антирелігійної роботи. Впродовж 1927 р. він «57 разів виступив у 52-х населених пунктах, а в 1928 р. – понад 60 разів» [35]. Проте Перкович виявився єдиним ксьондзом-відступником на території України [36].

УКРАЇНА - ПОЛЬЩА

Наступним «досягненням» ДПУ стала організація підписання «Декларації римськокатолицького духовенства Поділля». Для цього ксьондзів Сігізмунда Квасневського, Казимира Нановського, Станіслава Ганського та Альберта Кобця по кілька місяців піддавали «обробці» у в'язниці, аж поки ті не згодилися поставити підпис під декларацією в обмін на своє звільнення. Апостольський адміністратор Кам'янецької дієцезії Ян Свідерський теж її підписав – за умови звільнення душпасторів [37]. А от настоятель Вінницького костюлу, найавторитетніший на Поділлі прелат Ян Левинський відмовився підписувати дану декларацію [38].

Характерно, що ще до публікації в січні 1928 р. декларації в пресі на адресу польбюро окрпарткомів надійшов інструктивний лист і тези для агітаторів від агітаційно-пропагандистського відділу ВКП(б) з цього приводу. В них чітко ставилася мета: «подальший підрив впливу католицького духовенства на польські трудящі маси та зміцнення на них впливу комуністичної партії і радянської влади». Увага партійно-радянського активу зверталася на те, що він «не повинен мати ілюзій відносно того, що група ксьондзів, яка підписала декларацію, відмовилась в ній від контрреволюційної роботи, від зв'язку з буржуазною Польщею і стала на шлях лояльності щодо Радвлади, чинить вповні щиро і перестає бути нашим ворогом.» Відтак наголошувалося, що декларацію необхідно розглядати «як маневр, як новий спосіб пристосування до умов, які змінилися» [39].

Однак усі старання влади виявилися марними. Як і раніше, місцеві підрозділи ДПУ зазначали: «На настрої поляків до цього часу має вплив католицьке духовенство, яке поширюється не лише на заможну частину села, а також на середняцтво та бідноту [...] Вчиняючи вплив на польське населення, духовенство всіляко розвиває патріотизм до Польської Республіки та вороже ставлення до Радвлади та її заходів. В основному польське населення продовжує тяжіти до Польщі»⁴⁰. Це проявляється, зокрема, в тому, що під час святкування релігійних свят, зазначалося в іншому звіті, «навколо костела носили різного роду хоронгви і цім числі польський національний герб з написом «Віта Крев Польске» всі траспорентанти були одягнені в національний польсько-краківський одяг».

Таким чином, аналіз радянською-польських відносин та реалізації політики більшовицької влади щодо поляків на Поділлі неспростовно засвідчує їхній взаємозв'язок та свідчить про антинародний, ксенофобський її характер.

Джерела та література:

1. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. XX ст. // Краєзнавство. - 1999. - №1-4. - С. 33; 2. Там само; 3. Нестеренко В. А. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко // Pamietnik Kijowski. – Kijow, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu. - S. 173-180; 4. Суровий А. Ф. Розвиток освіти національних меншин на Поділлі в 1920-х роках // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. - Вип. 4: - С. 406-410; 5. Тітова Н. В. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920-1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2008. – Вип. 35 – С 66-86; Ї ж. - Польське та українське населення Поділля 1920-1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування // Укр. іст. збірник. - К., 2008. - Вип. II. - С. 223-229; 6. Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.492. – Арк.5-6; 7. Там само. - Арк.3,7; Спр.40.- Арк.10; 8. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923-1929 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова – М., 2000. – С.814; 9. Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.3. – Арк.66; 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2251. - Арк.66; 11. Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.31. – Арк.13; 12. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. - Харьков, 1927. - С. 24; Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). - К., 1995- С. 15; 13. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні. – С. 23; 14. ЦДАГО України. - ф.1 - Оп.20. - Спр.1528. - Арк.118; 15. Там само. - Спр.1175, - Ак.7, 24; Спр. 1510. - Арк. 403; 16. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід - К., 2014. - С.102; 17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі - ЦДАВО України). - Ф.2. - Оп.3. - Спр.346. - Арк.27-28; 18.

ІСТОРИЧНЕ СУСІДСТВО

Держархів Вінницької області. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.413. - Арк. 1; Спр.139 - Арк.101; 19. Там само. - Спр.413. - Арк. 5; 20. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.). - Житомир, 2009. - С.55; 21. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы - Харьков, 1927. - С. 28; Михненко А. М. Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920–1930-ті роки / Енциклопедія державного управління: у 8 т. – Т. 3: Історія державного управління - К.: НАДУ, 2011. - С.19; 22. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування... - С.57; 23. Держархів Вінницької області. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.413. - Арк.9; 24. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. - К., 1994. - С.15; 25. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. ХХ ст. - С. 35-36; 26. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Василь Верига - К., 1996. - С.49; 27. Держархів Вінницької області. - Ф.925. - Оп.1. - Спр.886. - Арк. 1; 28. Там само; Біографії римо-католицьких священиків, репресованих радянською владою // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ - 2003. - №2. - С. 406, 408, 410, 416, 433; 29. ЦДАГО України. - ф.1 - Оп.20. - Спр.1798. - Арк.74-74зв.; Держархів Вінницької області. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 67; 30. Держархів Хмельницької області. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.1; 31. Там само. - Спр.10. - Арк.1; 32. Там само. - Спр.130. - Арк.7-8; 33. Біографії римо-католицьких священиків... - С.376, 382, 400, 406; 1151; 34. Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римокатолицького священика на тлі державного атеїзму // Укр. іст. журн. - 1996. - №6 - С.105; 35. Там само. - С.106-107; 36. Біографії римо-католицьких священиків... - С.418; 37. Там само. – С.382-383, 396, 415, 422; Рубльова Н. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. - 1998. – №1/2. – С. 441; 38. Біографії римо-католицьких священиків... - С.409; 39. Держархів Хмельницької області. - Ф.301. - Оп.1. - Спр.129. - Арк.13-18; 40. Там само. - Спр. 152. - Арк. 47; 41. Там само. - Спр. 130. - Арк. 47.